

Поняття права участі в товаристві, його юридична природа та види

С. С. Кравченко,
кандидат юридичних наук,
доцент Київського
університету права
НАН України

Цивільний кодекс України (надалі – ЦК) оперує терміном «права учасників господарського товариства» та «право участі в товаристві», а Господарський кодекс України (відповідно – ГК) – «корпоративні права». У зв'язку із цим виникає необхідність з'ясувати їхнє співвідношення, базуючись на наведених в попередньому номері часопису висновках щодо юридичної природи корпоративних прав.

Передусім звертає на себе увагу те, що в ст. 100 ЦК йдеться про право участі в товаристві, а не в будь-якій юридичній особі, тобто це право мають учасники товариств і не мають засновники установ. Спираючись на здійснені раніше дослідження, обмежимо порівняльне коло правом участі лише в підприємницьких товариствах. До прав учасників зараховуватимемо права учасників не всіх господарських товариств, а лише ТОВ та АТ, а також учасників не тільки господарських товариств, а й ВК.

Звернемо також увагу на те, що в українських законах іноді йдеться про участь в підприємствах. Так, у ст. 3 Закону України «Про режим іноземного інвестування» знаходимо посилання на часткову участь у підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств. Оскільки до набрання чинності ЦК України 1 січня 2004 р. підприємство вважалося не об'єктом, а суб'єктом права, і саме в такому значенні завжди використовувався термін «підприємство», в тому числі у вказаному Законі, така редакція статті свідчить, що малася на увазі участь в юридичній особі. Якщо ж про таку участь можна вести мову стосовно не всіх юридичних осіб, а лише з корпоративним устроєм, то виходить, що йшлося про те ж саме – про участь у господарських товариствах, бо підприємства з іноземними інвестиціями створювалися і тоді, і пізніше у формі господарських товариств (ст.16 Закону України «Про режим іноземного інвестування» [2, 80]).

Вживання терміну «право участі» у ЦК не поєднане з його визначенням, яке в кодексі не надається. Тому при з'ясуванні сутності цього права слід виходити, перш за все, із загального розуміння поняття «участь» та спиратися при цьому на регулювання в ЦК та Законі «Про господарські товариства» прав учасників товариств. Виходячи із такого, можна однозначно стверджувати, що право участі обумовлює причетність до чогось, у чому особа бере участь, тобто цим засвідчується той факт, що особа перебуває у певному зв'язку з іншими особами. Отже, право участі легше зрозуміти через категорію правового зв'язку однієї особи (учасника) з іншою особою (господарським товариством). Використовується також термін «членський зв'язок», що являє собою членські відносини [4, 28–36; 7, 15]. І, незважаючи на те, що учасники господарських товариств членами не називаються (а членство, за законом, притаманне лише кооперативам), часто в літературі їхні права участі ототожнюються з правом членства.

За В. Ю. Вольфом, членство акціонера – це «правовідношення», яке пов'язує його з АТ, та, будучи єдиним за своєю сутністю, породжує ряд окремих правомочностей акціонера [5, 131]. Оперували поняттям

членства в різноманітних організаціях і С. М. Братусь, і П. П. Цитович, а серед сучасників — О. В. Тихонравов, В. В. Долинська та ін. Але це питання здається не настільки важливим та принциповим, як інше, що з нього випливає та яке потребує термінового з'ясування — юридична природа права участі (членства). Тобто слід визначитися з тим, який це правовий зв'язок — майновий чи немайновий, або, можливо, якийсь інший?

Відповідь на це питання буде заздалегідь обумовленою дихотомією поділу цивільних відносин на майнові та особисті немайнові. Навіть сама постановка питання залежить від такого поділу. Тому не дивно, що, за загальним правилом, його відносять і до немайнових прав, і до майнових. В. В. Долинська ж вважає його одночасно й особистим, і майновим [6, 45].

Першу з названих наукових позицій сприйняв ЦК України, в ст. 100 якого позначається право участі в товаристві як особисте немайнове право. З цього приводу І.В. Спасибо-Фатеева зазначає, що такий юридичний прийом, очевидно, застосовано з метою підкреслення значущості для його носія зв'язку з юридичною особою (участі в ній) і наголосу на тому, що за своєю сутністю цей зв'язок не є матеріальним (майновим), тобто як такий він не може бути об'єктом цивільних правовідносин, не характеризується оборотоздатністю [8, 18].

Можна з нею погодитися в тому, що, принаймні, такі розсуди спадають на думку при намаганні сприйняти суцільно ч. 1 ст. 100 ЦК. Однак це не відповідь на питання стосовно юридичної природи права на участь, і такою відповіддю навіть не є сама ст. 100, в якій однозначно зазначено особистий немайновий характер права участі, оскільки наукове пізнання не може ґрунтуватися суто на нормах закону. Останні можуть бути помилковими і підлягати зміні. Тому в ході дослідження цього питання будемо дотримуватися наукового аналізу природи особистих немайнових та майнових відносин і порівнювати їх з відносинами участі (правом участі) в товаристві.

Отже, дослідження юридичної природи права на участь має ґрунтуватися на його сутності — як певного правового зв'язку особи з товариством. Цей правовий зв'язок є нічим іншим, як правовідносинами, сторонами яких є учасник товариства та товариство. Тоді ми логічно дійшли отожднення права участі і прав учасника товариства, які інакше називаються «корпоративними правами». Відтак, виходить, що право участі (ст.100 ЦК), права учасника господарського товариства (ст. 116 ЦК) і права члена ВК (ст. 12 Закону України «Про кооперацію»), корпоративні права (ст. 167 ГК) є однопорядковими, а, можливо, й тотожними. Останнє твердження також є

доволі змістовним для нашого дослідження, бо в разі погодження з ним ми можемо робити пропозицію про уніфікацію цих прав в різних галузях законодавства і приведення їх до єдиного кореня. В протилежному ж разі ми маємо виявити ті особливості, які впливають на їхні відмінності та потребують окремого регулювання.

На користь першої позиції можна навести визначення бачення акції Г. Ф. Шершеневичем, яку він розглядав у двох значеннях: в матеріальному та формальному. В матеріальному значенні акція є правом участі, що має вираз у потрійній формі: участь в розподілі прибутку; участь в розподілі майна товариства в разі ліквідації його прав; участь в управлінні товариством. В формальному значенні акція — документ, який посвідчує право на участь [13, 387—390]. І. Т. Тарасов вказує на акцію як документ на участь в акціонерному підприємстві з певною часткою акціонерного капіталу, який надає певні права та покладає певні обов'язки, які становлять зміст так званого «акціонерного права» [12, 365].

Отже, вчені розглядають акцію як право участі, яке, своєю чергою, має власний зміст, який складається із трьох основних прав акціонера. Тобто, на думку класиків, по-перше, право участі і права з акції (корпоративні права) є тотожними поняттями, що надає можливість одне визначати через інше. По-друге, вони є складними правами, зміст яких складають інші права (більш дрібні). По-третє, серед цих дрібних прав є як суто майнові, так і ті, що мають немайновий або організаційний характер.

Сучасні науковці також зважають на складові корпоративних прав, які включають до своєї структури два елементи: управлінський та майновий. На нерозривність майнових та немайнових елементів вказують Н. В. Фомичева, Д. В. Ломакін, І. В. Спасибо-Фатеева, В. І. Борисова. Так, остання називає корпоративні відносини змішаними майново-організаційними, в яких організаційні елементи спрямовані на обслуговування як речових, так і зобов'язальних відносин.

Ще один крок до взаємодії цих елементів корпоративних прав зроблено Я. М. Гритансом, який ввів поняття «система участі». Цікаво, що науковець не обмежився позначенням складових цієї системи лише майнових та немайнових прав корпоративної природи (тобто тих, що ми зазвичай називаємо «участю у статутному капіталі» та «правом на дивіденди»). Він включив до цієї системи і договірні права, що обумовлені можливістю для учасників корпоративних відносин укласти між собою різні договори, якими б визначалися рішення тих чи інших осіб, організаційно-управлінські і навіть права, що визначаються сімейними відносинами (тільки для фізичних осіб). На наш погляд, таке розширене тлумачення

складових корпоративних прав не впливає на їхню природу, оскільки договірні права так само є майновими, як і суто корпоративні.

Та й взагалі стосовно поняття «системи» склалася настільки різнокаліберна картина, що не дозволяє однозначно зрозуміти цей феномен. Якщо, не маючи за мету додати щось своє власне до цього бачення, це поняття слід тлумачити, виходячи із широкого його значення — як множини елементів, належним чином впорядкованих і пов'язаних між собою так, що створюється певна цілісна єдність, то ми матимемо підхід щодо взаємопоєднаності складових корпоративних прав.

Близькою до розуміння «акціонерних прав», як їх називав І. Т. Тарасов, як цілісної системи є його бачення її трьох складових: 1) як прав одного акціонера; 2) як члена більшості акціонерів; 3) як члена меншості акціонерів [13, 411]. Такий погляд є цілком слушним і знадобиться нам в подальшому — під час характеристики права на участь в управлінні, яке саме і демонструє ту істотну різницю в правах, яка виявляється в учасників господарських товариств в ході їхньої участі в загальних зборах.

Між тим, таке бачення корпоративних прав не є єдиним. Можна сказати, що зазначена позиція є «серединним шляхом», а існують і крайні — коли право участі та корпоративні права вважають або тільки майновими, або тільки немайновими (організаційними).

На користь бачення корпоративних відносин як майнових слід вказати на те, що як би там не було, а учасники і господарське товариство пов'язані між собою майновим інтересом, яким і обумовлюються всі їхні стосунки. Безсумнівно, має рацію С. М. Братусь, який зазначав, що майнові відносини — це, насамперед, відносини між власниками, або відносини, пов'язані із власністю. Якщо особа вкладає свої кошти в господарське товариство, то вона очікує від них певного прибутку, і тому все те, що пов'язане з діяльністю товариства, спрямоване на те, щоб підвищити прибутковість вкладень. Все це свідчить про майнові права, які є визначальними для корпоративних правовідносин.

Втім, як зазначила І. С. Шиткіна, правовий режим акціонерної форми власності, безумовно, є ширшим за майнові відносини, але не тому, що вона не відповідає принципам і методам цивільно-правового регулювання — «розщеплення», ускладнення відносин із приводу власності і прав власності вимагає адекватної організації процесу реалізації цих прав [14, 10]. Тому складність відносин зі здійснення майнових прав призводить до неможливості бачити лише суто майнову природу корпоративних прав. Заперечувати ж той факт, що засадниче значення при цьому має управління цими правами та управління майном,

ніхто не буде.

Разом із тим, якщо йдеться про майновий характер корпоративних прав, то нагальним стає питання про те, до яких з двох видів майнових прав їх слід віднести — до речових чи зобов'язальних. В цьому також немає єдності, бо так само, як і у випадку з питанням вищого рівня (тобто — чи корпоративні права майнові, чи немайнові, чи майново-немайнові), тут також сформувалися три концепції: що вони є зобов'язальними, що вони є речовими і що вони мають окрему правову природу — корпоративну, тобто є такими, які не можна однозначно віднести до будь-якої з перших двох груп.

Найбільш поширеним є уявлення про корпоративні права як зобов'язальні. Більше того, в п. 2 ст. 48 ЦК РФ зазначається про це прямо.

Навпаки: вкрай рідко, але трапляється бачення корпоративних прав як речових, що пояснюють, як правило, видозмінами відносин власності в порівнянні із звичайним його баченням. Нині ж складається враження, що при вживанні терміну «акціонери-власники компанії» ніхто не замислюється над правовим навантаженням цього твердження, адже акціонери не можуть бути власниками (тоді вже вірніше казати — співвласниками) АТ, а є власниками акцій.

І часто науковці в своїх дослідженнях зазначають своєрідність тих відносин участі в компаніях, які зазвичай визначаються як зобов'язальні, неточність у характеристиці прав акціонерів як зобов'язальних. Особливо яскраво динаміку перегляду бачення корпоративних прав можна прослідкувати на працях Є. О. Суханова, який на початку 90-х років минулого сторіччя вказував на зобов'язальну природу корпоративних прав [10, 98; 11, 46], а наприкінці 90-х років став наполягати на їхній особливості як окремого виду прав.

Те, що ці відносини закриті для інших суб'єктів майнового обороту, на що вказує І. В. Бейцун, слід вважати лише їхньою специфікою, але ж ніяк не перешкодою для їх кваліфікації як відносин правовідносин.

Розглядають корпоративні права як організаційні П. В. Степанов та А. Ю. Синенько. Водночас С. В. Нижний вказує на те, що вони є, по-перше, комплексом управлінських повноважень (тобто немайновими правами) — з посиланням на ч. 3 ст. 135 ГК України, відповідно до якої власник має право здійснювати організаційно-установчі повноваження також на основі належних йому корпоративних прав відповідно до цього кодексу та інших законів. Отже, як видно, в будь-якому разі зв'язок управлінських або організаційних повноважень із правом власності простежується.

На наш погляд, основним каменем спотикання є не суперечка з приводу корпоративних прав, а застарілі дебати з приводу організаційних прав,

які одні науковці вважали окремим видом прав, а інші – як обслуговуючим або «рефлексом» майнових прав. Іноді лунають пропозиції організаційні відносини позначити як координаційні, які в такому вигляді (як координаційно-вартісні відносини) мають майновий характер.

Вбачається, що відмовляти у праві на існування як пов'язаним з майновими організаційним правам, так і тим із них, які такого тісного зв'язку не мають, а для них показовими є організаційні відносини як такі – навряд чи буде виправданим кроком.

Проводячи дослідження особистих немайнових прав, вчені зазначають, що корпоративні права не є особистими, але є немайновими, зокрема, пояснюючи це тим, що об'єктом цих прав не буде майнове благо.

І, нарешті, є вичленення права членства з розгляданням його в якості особистого немайнового права із вказівкою про його невідчужуваність, неможливість виокремити від члена такої організації, якому вони належать, поки він є її членом. При цьому прибічників такого бачення прав членства не бентежить навіть те, що ці права пов'язані з управлінням власністю, що вони втрачаються в разі виходу з організації, що закон дозволяє їх правонаступництво.

Таким чином, наведене свідчить, по-перше, ставлення науковців до прав участі (членства, корпоративних прав) є настільки різноманітним, що серед позицій наявні твердження про абсолютно протилежну їх правову природу. По-друге, так чи інакше, але більш-менш однозначно дослідники погоджуються з тим, що ці права складаються з більш дрібних прав. «Спускаючись» в своєму аналізі до тих прав, що будують піраміду, яку становлять корпоративні права, ми бачимо їх неоднорідність, але одночасно й поєднаність. Як неможливим є існування тільки майнових прав учасника господарських товариств (на частку доходу чи майна в разі ліквідації товариства), так неможливі й непотрібні самі по собі організаційні (немайнові) права, які мають слугувати майновим, а не існувати заради власної мети.

Втім, феномен корпоративних прав виявляється навіть і не в цьому, адже ми можемо назвати інші цивільні права, які мають складну природу, наприклад, те ж право власності, що складається з правомочностей на володіння, користування та розпорядження. Однак тільки зведення їх воєдино і дає нам зміст суб'єктивного права власності. Корпоративні ж права не просто складаються з вищенаведених майнових та немайнових прав, а в певних випадках виявляють себе як майнові, а в певних – навпаки – як немайнові. Залишаючись за своїм єством однаковими, вони за певних правовідносин виступають тільки як майнові, а за інших – сприймаються тільки як немайнові. Так,

якщо вести річ про заставу корпоративних прав, то зрозуміло, що це можливо, якщо ці права вважати майновими.

Водночас, дослідники і правники, усвідомлюючи негативні наслідки невирішеності правової природи корпоративних прав і прав участі, зважають на ризик визнання договору застави корпоративних прав недійсним на підставі того, що заставлені права не мають майнового характеру. І оскільки таке твердження висловлено не тільки науковцем, а й практикуючим юристом, то це свідчить про те, що такі побоювання, на жаль, не є безпідставними.

Можна в такому разі піти далі – якщо є не просто сумнів довести в судовому порядку майнову природу корпоративних прав, а це породжено їх спірним регулюванням, то не можна їх і продати? Тобто корпоративні права не можуть бути об'єктом цивільних прав взагалі? Така постановка проблеми призводить до потреби розглядати корпоративні права та права участі виключно як об'єкти. Якщо надати відповідь на це питання, то ми вирішимо і похідні від них – чи можна їх відчужувати та укладати з приводу них інші договори? Зрозуміло, що якщо ці права матимуть корпоративну природу, то це можливо і – навпаки.

Тут ми також вимушені ще раз повернутися до «розчленення» прав учасників товариств (членів кооперативів, акціонерів). Вони мають право на частку, корпоративні права і право участі. Ми зазначали про схожість, тотожність або поєднаність цих прав – це було обумовлено метою дослідження в тому ракурсі, як воно здійснювалося вище. Тепер же, навпаки, зробимо спробу виявити те, що їх відрізняє.

Якщо виходити з існування права на частку, то логічно витікає, що частка учасника у статутному капіталі господарського товариства є об'єктом права її учасника, а об'єктом права ТОВ є його майно, що належить йому на праві власності. Так само з акцією в АТ.

Якщо так, то що являє собою такий об'єкт, як частка? (З приводу акції є порозуміння, бо вона являє собою цінний папір як річ, хоча, це, звичайно, також умовно, найімовірніше за все вірним є бачення її як безтілесної речі. А це означає, що вона також являє собою виявлення майнових прав).

Виходячи зі ст. 177 ЦК, ми маємо майнові та немайнові об'єкти, і частку слід віднести до перших. Серед майнових об'єктів прийнятними для віднесення частки до якогось із них є річ та майнові права. Вибір при цьому має бути зроблений на користь майнових прав, бо частка не являє собою певні речі [9, 34–37].

Слід також вказати на те, що ми не можемо оперувати просто поняттям частки, а мова повинна йти виключно про частку у статутному капі-

талі товариства. Відтак, цей об'єкт (частка у статутному капіталі товариства) має бути пов'язаним із іншим об'єктом – статутним капіталом товариства. Інакше кажучи, частка у статутному капіталі товариства має розглядатися як складова останнього. Але чи є статутний капітал товариства об'єктом права? На нашу думку, ні. Ми вимушені погодитися з Р. Т. Батиста, який назвав його постійним бухгалтерським шифром, в якому відбивається майно, що має існувати, а не те, що дійсно існує. Отже, як вірно стверджує І. В. Спасибо-Фатєєва, статутний капітал є показником (або виразником) іншого об'єкта – майна.

Відтак, логічний ланцюг має неприпустимі вади: при тому, що системоутворююче поняття (статутний капітал) об'єктом не є, його складова (частка у статутному капіталі) вважається об'єктом, з приводу якого вчиняються правочини. Звичайно, що однотипні висновки мають бути наведені стосовно бачення частки як об'єкту права власності.

Враховуючи хибність такого становища, слід обрати той варіант, який би адекватно відбивав сутність відносин і не руйнував ані їхньої природи, ані логіки. Здається, що це варіант один – слід вести мову не про частку, а про право учасника на частку у статутному капіталі ТОВ (право на пай у виробничому кооперативі), яке є майновим правом. До того ж слід враховувати, що наданням права на частку у статутному капіталі (правом на пай) учаснику одночасно надаються й немайнові (тобто організаційні) права – на участь в управлінні товариством, які недоцільно і непотрібно

відокремлювати від зазначеного майнового права, оскільки всі вони існують у нерозривному зв'язку. Тоді залишається лише одне – говорити не про право на частку, а про корпоративне право.

Корпоративне право виявляється у зовнішніх відносинах як оборотоздатний об'єкт, що має правову природу, тобто відчужується (або заставляється тощо) як майнове право. І в цьому якраз і полягає його феномен, на що звернула увагу І. В. Спасибо-Фатєєва, яка зазначила, що у зовнішніх правовідносинах корпоративні права втрачають свою подвійну правову природу та являють собою певну єдність як певний об'єкт права. Зовнішні правовідносини перетворюють корпоративні права з такого елемента юридичних правовідносин, як зміст, на такий елемент правовідносин, як об'єкт. За загальноприйнятим підходом, змістом правовідносин є права та обов'язки учасників. І саме це й обумовлює сприйняття корпоративних прав як прав майнових. Тобто як об'єкт корпоративні права є майновими правами (ст. 177 ЦК) і як об'єкт вони можуть вільно відчужуватися або переходити до іншої особи – в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином (ч.1 ст.178 ЦК).

Стосовно акції, то тут жодних суперечок не виникає, оскільки корпоративні права втілюються в інший об'єкт – цінний папір, яким є акція. Вона використовується і як інструмент для обороту, і в корпоративних відносинах, оскільки дозволяє акціонерам реалізовувати надані нею права щодо участі в управлінні та майнові права (на дивіденди тощо).

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України від 23 липня 1996 р. – 1996 р. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про режим іноземного інвестування» // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 19. – Ст. 80.
3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 року № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України від 14 січня 2005 р. – 2005 р. – № 2. – Ст. 44.
4. Белоусов О. В. Акция и права акционера // Законодательство. – 1999. – № 6. – С.28-36.
5. Вольф В. Ю. Основы учения о товариществах и акционерных обществах. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1927. – 168 с.
6. Долинская В. В. Основные положения и тенденции акционерного права. – Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2006. – С. 45.
7. Ломакин Д. В. Акционерное правоотношение. – М.: Спарк, 1997. – 155 с.
8. Спасибо-Фатєєва І. В. Оборотоздатність об'єктів цивільних прав // Право України. – 2005. – № 6. – С. 34-37.
9. Спасибо-Фатєєва І. В. Сто проблем зі ст.100 ЦК // Юридич. газета. – 2004. – № 10. – С. 18.
10. Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. – М.: Юрид. лит., 1991. – 238 с.
11. Суханов Е. А. Система юридических лиц // Сов. государство и право. – 1991. – № 11. – С. 46.
12. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях. – М.: Статут, 2000. – 665 с.
13. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права. – Т. I: Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 387-390.
14. Шиткина И. С. Правовое обеспечение деятельности акционерного общества. – М.: Фонд «Правовая культура», 1997. – С. 10.